

Ғалия Сарқұлова¹, Венера Есенғалиева², Гаухар Балжанова³

¹ Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің аға оқытушысы, тарих магистрі
email: galiyasarkulova@mail.ru

² Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің доценті, ф.ғ.к.,
email: eva0566@inbox.ru

³ Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің аға оқытушысы, тарих магистрі
email: erlan.alataev@mail.ru
(Орал қ., Қазақстан)

ҰҚШҰ, ШЫҰ ЖӘНЕ ЕҚЫҰ-НЫҢ КАСПИЙДЕГІ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ РӨЛІ

Аңдатпа. Мақалада ҰҚШҰ, ШЫҰ, ЕҚЫҰ сияқты институттардың қызметі шеңберінде Каспийдегі қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері қарастырылды. Келісім-шарт аясында құрылған Ұжымдық қауіпсіздік жүйесі аймақтық ғана емес, халықаралық деңгейде де тұрақтандырушы рөл атқаруы керек еді. Қазіргі заманғы сын-қатерлерге қарсы іс-қимылға бағытталған өңірлік қауіпсіздіктің тиімді құрылымын қалыптастыру тарихы ашылды. Авторлар сақталып отырған қатерлерге тиімді қарсы тұру үшін негізгі өңірлік ұйымдардың белсенді қатысушысы ретінде Қазақстанның рөлі маңызды деген қорытындыға келді.

Түйін сөздер: ұжымдық қауіпсіздік, ұлттық қауіпсіздік, халықаралық қатынастар, интеграция, ҰҚШҰ, ШЫҰ, ЕҚЫҰ.

Ғалия Сарқұлова, Венера Есенғалиева, Гаухар Балжанова РОЛЬ ОДКБ, ШОС И ОБСЕ В ОБЕСПЕЧЕНИИ БЕЗОПАСНОСТИ НА КАСПИИ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы обеспечения безопасности на Каспии в рамках деятельности таких институтов, как ОДКБ, ШОС, ОБСЕ. Создаваемая в рамках договора система коллективной безопасности должна была сыграть стабилизирующую роль не только в региональном, но и в международном масштабе. Раскрывается история формирования эффективной структуры региональной безопасности, направленной на противодействие современным вызовам. Авторы приходят к выводу, что для эффективного

противодействия сохраняющимся угрозам важна роль Казахстана как активного участника основных региональных организаций.

Ключевые слова: коллективная безопасность, национальная безопасность, международные отношения, интеграция, ОДКБ, ШОС, ОБСЕ.

Galiya Sarkulova, Venera Yesengaliyeva, Gauhar Balzhanova
THE ROLE OF THE CSTO, SCO AND OSCE IN ENSURING SECURITY IN THE CASPIAN SEA

Abstract. The article discusses the issues of ensuring security in the Caspian Sea within the framework of the activities of such institutions as the CSTO, SCO, OSCE. The collective security system created within the framework of the treaty was supposed to play a stabilizing role not only regionally, but also internationally. The article reveals the history of the formation of an effective regional security structure aimed at countering modern challenges. The author comes to the conclusion that the role of Kazakhstan as an active participant in the main regional organizations is important for effective counteraction to the remaining threats.

Keywords: collective security, national security, international relations, integration, CSTO, SCO, OSCE.

Кіріспе

Мақала тақырыбының өзектілігі Кеңес Одағының ыдырауы кезінде және оған байланысты болған елеулі өзгерістерге, сондай-ақ одақтас республикалар құқығында КСРО құрамына кірген мемлекеттердің тәуелсіз дамуына байланысты. Бұрын біртұтас кеңестік мемлекеттік шеңберінде шешілген Каспий теңізінің проблемалары және Иранмен екі жақты қатынастар форматында тез интернационалдандырыла бастады. Бұл процестер бір жағынан постиндустриалды елдердің экономикаларының дамуы, екінші жағынан посткеңестік кеңістіктегі жаңа тәуелсіз Каспий мемлекеттерінің әлеуметтік-экономикалық дамуы көп жағдайға байланысты болатын энергетикалық ресурстардың өсіп келе жатқан маңыздылығымен байланысты болды. Бұл осы ресурстарға қол жеткізу үшін бәсекелестіктің шиеленісуіне әкеледі және оларды иелену көбінесе көмірсутектердің бай қоры бар мемлекеттердің сыртқы саясатын анықтайды. Каспий теңізі түбінің, оның су кеңістігінің аражігін ажырату, теңіздің тірі ресурстарын бөлу, Каспийдің бірыңғай экожүйесін сақтау, көмірсутектерді өндіру және оларды әлемдік нарықтарға тасымалдау проблемалары Каспий теңізі мәртебесінің тағы бір элементі – өңірдегі қауіпсіздік туралы болатын. Тәуелсіз Қазақстан өзінің географиялық орналасуы мен табиғи ресурстарының арқасында жаһандық энергетикалық нарықтардың құрылымына ықпал ете алатын Орталық Азия мен Каспий теңізі өңіріндегі басты мемлекеттердің біріне

айналды. Осылайша, бүгінгі таңда Қазақстанның Каспий теңізіндегі өңірлік қатынастар жүйесіндегі рөлін зерделеу, сөзсіз, өзекті ғылыми проблема болып табылады деп есептейміз. Мақаланың мақсаты-ҰҚШҰ, ШЫҰ және ЕҚЫҰ-ның Каспийдегі қауіпсіздікті қамтамасыз ету факторлары ретіндегі қызметін талдау және оған Қазақстан Республикасының қатысуының маңыздылығына тоқталу.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Мақала жазу кезінде арнайы әдістер кешені қолданылды, олардың ішінде тарихи-генетикалық, салыстырмалы-тарихи, тарихи-жүйелік, тарихи-типологиялық, синхронды және диахронды атауға болады. Тарихи-генетикалық әдісті қолдану КСРО ыдырағаннан кейінгі кезеңде Каспий теңізінің мәртебесі бойынша Қазақстан позициясының қалыптасу көздерін анықтауға, 1990-шы жылдардың ортасында республиканың бастапқы қондырғылардан ауытқу себептерін анықтауға және Каспийдің құқықтық мәртебесінің кейбір элементтері бойынша Қазақстан позициясының қорытынды трансформациясына себепші болған факторларды талдауға мүмкіндік берді. Салыстырмалы-тарихи әдіс Каспий өңіріндегі әртүрлі мүдделер топтарының өңірлік қатынастар жүйесіне және теңіздің жаңа халықаралық құқықтық мәртебесінің қалыптасу процесіне әсер ету дәрежесін анықтауға мүмкіндік берді. Қазақстанның Каспий теңізінің аймақтық қатынастары жүйесіне қатысуы эволюциясының жалпы құрылымын құру және бұл үдерісте мүдделердің жекелеген топтарының орны мен рөлін айқындау үшін тарихи-жүйелік әдіс қолданылды. Тарихи-типологиялық әдіс Каспий теңізінің мәртебесі бойынша Қазақстанның ұстанымының генезисін айқындайтын ерекше және тұрақты факторлар мен мән-жайларды анықтау және өңірде Республиканың мүдделерін іске асыруға бағытталған қатынастарды дамыту үшін пайдаланылды.

Талқылау және нәтижелер

1991 жылдан кейін Каспий теңізі аймағында жаңа геосаяси шындықты қалыптастыру мәселесіне көптеген еңбектер арналды. Бұл мәселе бойынша Ресей тарихнамасындағы негізгі жұмыстар ресей ғалымдары С.С. Жильцов, И.С. Зонн, А.М. Ушков, И.Б. Евгений, Т.Бордачев, С.Колчин және т.б. жасаған жұмыстар болып табылады. Авторлардың еңбектерінде Каспий елдерінің, бірінші кезекте Ресей Федерациясының Каспийдің құқықтық мәртебесін анықтауға деген көзқарастарын жан-жақты көрсетуге көп көңіл бөлінген.

Каспий теңізінің өзекті геосаяси проблемаларына қатысты барлық Каспий мемлекеттерінің, сондай-ақ өңірлік және әлемдік державалардың экономикаларының жай-күйі мен ұстанымдары егжей-тегжейлі талданады. Ресейдің және басқа да шекаралас мемлекеттердің Каспий саясатына сыртқы

факторлардың әсері байқалады. Негізінен әңгіме теңіз мәртебесінің Каспий көмірсутектерін бөлу және өндіру, оларды әлемдік нарықтарға тасымалдау, өңірде көлік артерияларын дамыту, экологиялық аспектілер және Каспий теңізінің биологиялық ресурстарын сақтау сияқты элементтері туралы болып отыр. Каспий аймағынан тыс жерде орналасқан, бірақ Америка Құрама Штаттары сияқты маңызды экономикалық және геосаяси мүдделері бар мемлекеттің энергетикалық және геостратегиялық стратегиясына ерекше назар аударылады.

Қазақстанның Каспий бағытындағы сыртқы саясатының жекелеген аспектілері қазақстандық зерттеушілер М.Т. Лаумулин, Т.Тоқаев, А.Е. Чеботаревтің еңбектері мен жарияланымдарында қамтылған. Аталған жұмыстарда мемлекеттің тәуелсіздік алуына байланысты өзінің сыртқы саяси бағытын, оның ішінде Каспий теңізі өңірінде әзірлеу және жүзеге асыру қажеттігіне байланысты Қазақстанға тап болған ішкі және сыртқы сипаттағы қиындықтар мен проблемалар туралы баяндалған [1]. 1990-шы жылдардағы Ұжымдық қауіпсіздік мәселесін қозғаған негізгі өңірлік құрылымдар: 1991 жылғы Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт, 1996 жылғы Шанхай бестігі (кейін Шанхай ынтымақтастық ұйымы) және 2009 жылғы Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы (ЕКЫҰ) қызметі қарастырылған [2]. Өңірлік қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы ынтымақтастық дәл осы ұйымдардың базасында белсенді түрде өтті, олардың мүше мемлекеттері әскери-саяси саладағы өзара іс-қимыл деңгейін белсенді түрде арттырды [3].

Кеңес Одағының ыдырауымен қауіпсіздік факторы өңір елдері үшін ұлттық мүдделерді халықаралық аренада ілгерілетуде маңызды рөл атқара бастады және әскери-саяси, экономикалық, ғылыми-техникалық ресурстарды және т.б. қамтыған сыртқы факторлардың мүдделерімен айқындалады.

Қазақстанның басты мүдделерінің бірі экономикалық проблемаларды еңсеру және одан әрі дамыту мақсатында энергия ресурстарын экспорттау болды. Нәтижесінде, ҚР энергия ресурстарын экспорттау мүмкіндіктерін арттыру үшін көлік дәліздерін қалыптастыруға және дамытуға аса мүдделі болды. ҚР басшылығының алдында тұрған тағы бір басты міндет аймақтық және аймақтық емес акторлар арасындағы Каспийдегі геосаяси ойынның шиеленісуі жағдайында өзінің ұлттық мүдделерін қорғау болды. Каспий мұнайының "ағындарын қалыптастыру" үшін негізгі күрес Қазақстанның және оның Каспий теңізі секторының айналасында, табиғи ресурстардың елеулі қорларының салдарынан жүргізілгенін атап өту маңызды. Осылайша, өңірлік қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері қазақстандық истеблишмент үшін басым болды.

ҚХР-дың қарқынды дамуы мен халықаралық ықпалының арта түсуіне байланысты Түркия елінің экономикалық дамуына терең әсер ететіні ақиқат.

Екі ел арасында әрі ынтымақтастық әрі бәсекелестіктің сақталатынын анық аңғартады. Дей тұрғанмен екі мемлекет бір-біріне тікелей қатер төндірмейді. Түркия мен Қытай арасында ұлттық мәселелерге байланысты саяси қарама-қарсылықтар сақталып отырғанымен, ұлттық – мемлекеттік мүдде тұрғысынан олар өзара ынтымақтастық қатынасын дамытатыны сөзсіз. Қазірге дейінгі Қытай-Түркия қатынастарының дамуы олардың болашақ дамуына берік негіз қалады.

Түркия болашақтағы халықаралық қатынастар жүйесінде АҚШ, Еуропалық Одақ, Ресей және Қытай қатынастарына басымдылық беретіні белгілі. Солармен болған қатынастарының балансынан өзінің ұлттық мүддесін жүзеге асыруға тырысады деп санаймыз. Қытай мен Түркия қатынастары белгілі деңгейде Қазақстанға да ықпал жасайды деп ойлаймыз.

Негізгі бөлім

Бұрынғы Кеңес одағы кеңістігінде қауіпсіздіктің жаңа жүйесінің қалыптасуы 1990 жылдары қаланды және біртекті емес сипатта болды. Бір жағынан, мемлекеттер өздерінің әскери-саяси мүмкіндіктері мен ресурстарын дамытты, екінші жағынан, әскери ұйымдар деңгейінде аймақтық интеграция процесі жүрді. Қазақстан 1991 жылы тәуелсіздігін жариялаған сәттен бастап әлемнің жетекші елдерімен әріптестік байланыстарды дамыта отырып, Еуразия өңіріндегі интеграциялық жобалардың неғұрлым белсенді қатысушысына айналды.

ҰҚШҰ-ға кіру кезіндегі Қазақстанның басты мақсаттарының бірі Орталық Азиядағы Ұжымдық қауіпсіздік жүйесін нығайту, Ауғанстан проблемасын шешу және жалпы радикалды исламизм тарапынан болатын қатерді жою болды. Өз кезегінде, бұл мәселелер Каспий өңірінің Қазақстан жағалауындағы қауіпсіздік мәселелерімен тікелей байланысты болды. ҰҚШҰ пайда болуы аймақтық қауіпсіздіктің тиімді жүйесін қалыптастыру жолындағы стратегиялық шешім болды [4].

Бастапқыда Ұжымдық қауіпсіздік туралы шартқа алты мемлекет-Армения, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Ресей және Өзбекстан қол қойды (1992 жылғы 15 мамыр). 1993 жылы шартқа Әзірбайжан, Грузия және Беларусь қосылды [3]. Осылайша, Каспий өңірінің бес елінен үшеуі ҰҚШҰ-ға мүше болды және қауіпсіздікті қамтамасыз етудің ұжымдық жүйесін қалыптастыруға бағытталды.

Келісім-шарт аясында құрылған Ұжымдық қауіпсіздік жүйесі аймақтық ғана емес, халықаралық деңгейде де тұрақтандырушы рөл атқаруға арналған. БҰҰ және ЕҚЫҰ қағидаттарында жұмыс істей отырып, ҰҚШҰ Еуропа мен Азия үшін ортақ және барлығын қамтитын қауіпсіздіктің болашақ жүйелерінің бір бөлігі болу мүмкіндігіне ие болды. Осылайша, Шарттың құрылуы халықаралық қатынастардың көпполярлы жүйесін қалыптастырудың әлемдік тенденциясы болған уақытқа сәйкес келді,

мемлекеттердің қауіпсіздік мәселелерін бейбіт, саяси жолмен тиімді шешуге деген ұмтылысы күшейе түсті.

Ұжымдық қауіпсіздік тұжырымдамасына сәйкес шартқа қатысушы елдер бейбіт құралдарға баса назар аудара отырып, барлық қолда бар мүмкіндіктермен ұжымдық қауіпсіздікті қамтамасыз етті. Бұл ретте қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі бірлескен күш-жігердің басым бағыттары: басқа мемлекеттермен және халықаралық ұйымдармен бірлесіп, Еуропа мен Азияда Ұжымдық қауіпсіздік жүйелерін құруға қатысу; әскери саладағы сенім шараларын кеңейту; бейбітшілікті нығайту жөніндегі міндеттерді шешу мақсатында әртүрлі әскери-саяси ұйымдармен және өңірлік қауіпсіздік құрылымдарымен тең құқықты әріптестік қатынастарды орнату және дамыту, сондай-ақ халықаралық ұйымдар мен БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің, ЕҚЫҰ шешімдеріне сәйкес бейбітшілікті қолдау жөніндегі операцияларды жүргізу, қарусыздану және қару-жарақты бақылау, әскери қызметті қысқарту және шектеу, шекараны қорғау жөніндегі күш-жігерді келісу мәселелері жөніндегі шараларды үйлестіру және т.б.

Ұжымдық қауіпсіздік туралы шартқа қол қойылған сәттен бастап кезең Ұжымдық қауіпсіздік жүйесінің құқықтық негіздерін құру және жетілдіру кезеңі болғанын атап өту қажет. Әскери-саяси, әскери, әскери-техникалық ынтымақтастық саласында айтарлықтай нормативтік-құқықтық база әзірленді. Осылайша, бірқатар негізгі құжаттар қабылданды: Ұжымдық қауіпсіздік тұжырымдамасы, ұжымдық қауіпсіздік туралы шартқа қатысушы мемлекеттердің декларациясы, Ұжымдық қауіпсіздік туралы шартқа қатысушы мемлекеттердің әскери ынтымақтастығын тереңдетудің негізгі бағыттары (1995 жылғы 10 ақпанда ҰҚШҰ жоғары саяси органы – Ұжымдық Қауіпсіздік Кеңесінің шешімімен) және т. б. бұл құжаттар өңірлік жүйелерді одан әрі ұйымдастыру үшін негіз болатын ұжымдық қауіпсіздік болып табылады.

Жаңа тәуелсіз мемлекеттердің қалыптасу кезеңінде шарт, ең алдымен, қатысушы елдердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге ықпал етті, оларға мемлекеттік құрылыс, демократияландыру және реформалар процесін ілгерілету үшін тұрақты сыртқы жағдайларға кепілдік берді, көп жақты және екі жақты әскери ынтымақтастықты, оның ішінде ұлттық қарулы күштерді құру мәселелерінде дамытуға жәрдем көрсетті [5]. Осылайша, ҰҚШҰ біртіндеп қатысушы елдер үшін және тиісінше жалпы Каспий бассейнінің аймағы үшін Өзіндік "қауіпсіздік қалқанын" қалыптастырды.

1990-шы жылдар кезеңіндегі ҰҚШҰ практикалық қызметінен оның Ауғанстандағы жағдайдың шиеленісуі орын алған 1996 жылғы және 1998 жылғы қажеттілігін атап өткен жөн, бұл жағдай Орталық Азия өңіріндегі және сөзсіз Каспий бассейні аймағындағы жағдайды тұрақсыздандыруы мүмкін [6].

1996 жылы Алматыда ҰҚШҰ мүше елдердің жоғары деңгейінде жедел

кенестер өткізілді. Кездесу қорытындысы бойынша бірлескен мәлімдеме қабылданды, онда кез келген іс - қимылға, өңірлік қауіпсіздікке төнетін қатерлерге барабар жауап беруге, қатысушы мемлекеттер шекараларының қауіпсіздігін нығайту бойынша тиісті шаралар қабылдауға дайын екендігі мәлімделді.

Ұйымның беделі тұрғысынан, Алматы шешімдері мен уағдаластықтары ең ауқымды халықаралық қолдауға ие болғаны, атап айтқанда, БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі оң қабылдағаны және оның Ауғанстан жөніндегі тиісті шешімінің негізіне алынғаны аса құнды болды. 1998 жылы Ауғанстандағы жағдайдың кезекті шиеленісуінен кейін Ұжымдық Қауіпсіздік кеңесінің хатшылығында шұғыл түрде ұжымдық қауіпсіздік туралы шартқа қатысушы мемлекеттер өкілдерінің консультациялары өткізілді. Қатысушылар аймақтағы қауіпсіздікті нығайту мен қамтамасыз етуге бағытталған екі жақты және көп жақты қадамдар мен шараларды әзірлеу мүддесінде консультативтік процесс шарты аясында жалғастыруды жақтады.

Посткеңестік кеңістіктегі тез өзгеріп жатқан геосаяси жағдайды ескере отырып, 1999 жылы Шығыс Еуропа, Кавказ және Орталық Азия бағыттарында әскерлердің өңірлік коалициялық топтарын құруды көздейтін «Ұжымдық қауіпсіздік жүйесін қалыптастырудың екінші кезеңінің жоспары» бекітілді [5]. Бұл аймақтық қауіпсіздікті тиімді қамтамасыз ету тұрғысынан өте өзекті болды. Алайда, қатысушы мемлекеттердің бірлескен іс-қимылдарға дайындығына қарамастан, 1990-шы жылдар кезеңінде ҰҚШҰ қызметі нормативтік құжаттарды әзірлеу және қабылдау шеңберінен шықпады. Әрине, қатысушы елдер өзара іс-қимылды арттырып, әскери-саяси ынтымақтастықты үнемі тереңдетіп отырды, бірақ іс жүзінде ұжымдық әлеуетті іске қосқан жоқ.

1999 жылдың 2 сәуірінде ҰҚШҰ әрекет ету мерзімін ұзарту уақыты келгенде, оның қатысушыларының құрамы өзгерді. Әзірбайжан, Грузия және Өзбекстан Шартқа одан әрі қатысудан бас тартты [7]. ҰҚШҰ құрамында Армения, Беларусь, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Ресей қалды. Каспий маңындағы Әзірбайжан елінің ҰҚШҰ-дан шығуының негізгі себептерінің бірі -Таулы Қарабақ мәселесі бойынша Армениямен қайшылықтарды және Ресейдің осы мәселедегі ұстанымын атап өтуге болады, оны Баку қолдауға қол жеткізе алмады. Алайда, ҰҚШҰ - дан шыққан Әзірбайжан бұл құрылыммен қарым-қатынасын үзбеді. Керісінше, Баку Арменияны қоспағанда, ҰҚШҰ-ның барлық мүшелерімен әскери саладағы диалогтың қарқындылығын арттыра бастады.

Қарқынды дамып келе жатқан халықаралық және аймақтық қатынастар күн тәртібінің саяси және экономикалық компоненттеріне табиғи түрде әсер етті. Осыған байланысты өңірлік ұйымдар Каспий өңірі үшін ерекше өзектілікке ие болды және аса маңызды міндеттерді бірлесіп шешуге мүмкіндік берді. 1990 жылдың ортасында Қазақстан құрамына Қазақстан,

Қытай, Қырғызстан, Ресей және Тәжікстан кіретін «Шанхай бестігі» ұжымдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы тағы бір интеграциялық жобаның қатысушысы болды. Аталған құрылым 1996 жылы шекаралық ауданында әскери саладағы сенімді нығайту және қарулы күштерді өзара қысқарту туралы уағдаластыққа қол жеткізу мақсатында жоғарыда аталған елдердің көшбасшыларының Шанхай қаласындағы кездесуі кезінде басталды. Іс жүзінде, басынан бастап жобаға қатысушы елдер қауіпсіздік саласын нығайтуды және осы саладағы серіктестікті кеңейтуді өздерінің басымдықтары ретінде белгіледі. Алайда, Шанхай бестігінің ынтымақтастығы шеңберінде саяси және сауда-экономикалық салалардағы тиімді ынтымақтастыққа жәрдемдесу де маңызды құрамдас бөлік болды.

«Шанхай бестігі» ешкімге қарсы бағытталған әскери блок немесе одақ болған жоқ. Бұл аймақтық және халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында басқа елдермен ынтымақтастықты үнемі кеңейтуге бағытталған ашық жоба болды. Жобаның негізгі міндеттері – өңірдегі бейбітшілікті, тұрақтылық пен қауіпсіздікті қолдау, сауда-экономикалық ынтымақтастықты дамыту деп жарияланды. Өз шекарасында тұрақтылық пен қауіпсіздікті сақтауға мүдделі Қазақстан үшін осы құрамдас бөліктердің барлығы ерекше қызығушылық тудырды.

Каспий өңірінің бес елінен Шанхай бестігіне сол кезде екі ел – Ресей және Қазақстан кірді. Осыған байланысты осы құрылым шеңберіндегі ынтымақтастық пен өзара іс-қимыл деңгейі Каспийдегі қауіпсіздік саласындағы жағдайға әсер етті. Қатысушы елдердің күш ведомстволарының есірткі трафиіне және өсіп келе жатқан террористік қауіпке қарсы күреске бағытталған ынтымақтастығы Шанхай бестігінің жауапкершілік аймағында да, атап айтқанда Каспий өңірінде де қауіпсіздіктің жалпы архитектурасына оң әсерін тигізді. Табысты ынтымақтастық "бестік" елдеріне 1990-шы жылдардың соңына қарай трансшекаралық ынтымақтастық шеңберінен шығып, Шанхай форумына айналуға мүмкіндік берді.

2001 жылы «бестік» жобасының Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының кең ауқымды халықаралық ұйымына тағы бір трансформациясы болды. Оның құрамы өзгерді, алтыншы қатысушы Өзбекстан болды. Кездесу қорытындысы бойынша ШЫҰ–ға қатысушы елдер Терроризмге, сепаратизмге және экстремизмге қарсы күрес туралы Шанхай конвенциясына қол қойды, орталықпен Бішкекте Өңірлік терроризмге қарсы құрылым құру туралы уағдаласты. Өңірлік қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелерінен басқа, ұйымның міндеттеріне көлік инфрақұрылымын дамыту, энергетика, телекоммуникация, мұнай-газ саласы, су ресурстарын пайдалану және т.б. бағыттар да кірді.

Өңірлік мемлекеттер тарапынан ШЫҰ–ға деген қызығушылық үнемі арта түскенін атап өткен жөн. Мәселен, 2005 жылдан бастап Иран Каспий маңы елдері ШЫҰ жанындағы бақылаушы мәртебесіне ие болды. Кейін

Өзiрбайжан, Үндiстан, Пәкiстан, Армения және басқа елдермен байланыс дами бастады. Бұл ұйымның кең ауқымды мiндеттерi кiрген аймаққа оның қызығушылық құзыретi негiзделген. Әрине, ШЫҰ жобасына Қытай мен Ресейдiң, iрi аймақтық ойыншылардың қатысуы да маңызды фактор болды. Еуропадағы қауiпсiздiк және ынтымақтастық ұйымы (ЕҚЫҰ) өз қызметiнiң салалары тұрғысынан бiршама ауқымды және кең ауқымды болды. Бұл ұйым ерте алдын алумен, қақтығыстарды реттеумен және дағдарыстан кейiнгi дағдарыс аймақтарында қалпына келтiрумен, сондай-ақ превентивтi дипломатиямен, экологиялық қауiпсiздiкпен және т. б. айналысты [8].

Ұйым 1970-шi жылдардан бастап, Шығыс пен Батыс арасында диалог орнатуға арналған көп жақты алаң - Еуропадағы қауiпсiздiк және ынтымақтастық жөнiндегi кеңес (ЕҚЫК) шақырылған кезде басталды. Айта кетейiк, 1990 жылға дейiн SBSE бiрқатар кездесулер мен конференциялар түрiнде жұмыс iстедi, онда нормалар мен мiндеттемелер жасалды, олардың орындалуы туралы ақпарат мезгiл-мезгiл тыңдалды. 1990 жылғы Париж кездесуiн форум қызметiндегi бетбұрыс деп санауға болады. 1990 жылғы Париж хартиясы қырғи-қабақ соғыстың аяқталуын және жаңа сын-қатерлер мен қауiптердi ескере отырып, қазiргi әлемдiк тәрiптi зерттеу қажеттiлiгiн белгiледi. Осы мiндеттердi шешу үшiн бiрнеше мекемелер мен институттар құрылды, кездесулер өткiзу тұрақты негiзге қойылды, кеңес жұмысына жүйелi сипат берiлдi. ЕҚЫК 1995 жылы ЕҚЫҰ деп өзгердi, бұл ұйымның жұмысына жаңа саяси серпiн бердi және сонымен бiрге оның институционалдық даму жолының көрiнiсi болды.

Әлемдiк державалар мен беделдi халықаралық ұйымдарды қолдауға мүдделi Қазақстан ЕҚЫК-ға 1992 жылғы 30 қаңтарда кiрдi [9]. Әлемдiк қоғамдастық та жас әрi келешегi зор өңiрлiк ойыншымен ынтымақтастыққа мүдделi екенi сөзсiз. Ұйымның толық құқықты қатысушысы бола отырып, Қазақстан оны одан әрi дамыту, оның iшiнде ЕҚЫК-пен ЕҚЫҰ-ға қайта құру процестерiне белсендi қатысты. ҚР тұңғыш Президентi Нұрсұлтан Назарбаев ұйымның Хельсинкиде (1992 ж.), Будапештте (1994 ж.), Лиссабонда (1996 ж.) және Стамбулда (1999 ж.) өткен саммиттерiнiң жұмысына қатысты. 1999 жылы Алматыда Еуропадағы қауiпсiздiк және ынтымақтастық ұйымының орталығы ашылды.

ЕҚЫҰ-ның аса маңызды сипатты белгiлерiнiң бiрi қатысушы мемлекеттердiң бiрқатар мiндеттемелерi мен жанжалдардың алдын алу мен реттеу тетiктерiн қамтитын әскери-саяси салада қауiпсiздiкке кешендi тәсiлдi қолдану, сондай-ақ барынша ашықтыққа, айқындыққа және ынтымақтастыққа жәрдемдесу арқылы әскери қауiпсiздiктi арттыруға ұмтылу болды. Қырғи қабақ соғыстың аяқталуы қол жетiмдi қарулардың көп болуына әкелдi, бұл 1990-шы жылдардың басында халықаралық сұр қару-жарак нарығының пайда болуына себеп болды. ЕҚЫҰ мұндай қарудың таралуын болдырмауға көмектестi және оны жоюға көмек көрсеттi. Ұйым

жыл сайын ақпарат алмасуды жүргізді [10].

Есірткі трафигіне қарсы күрес біртіндеп ЕҚЫҰ үшін күн тәртібіндегі ең өзекті мәселелердің біріне айналды. Қазақстан қауіптің осы түрімен күресуге белсенді қатысты. 1998 жылы Қазақстанда Қазақстан Республикасында бақылауға жататын есірткілер және есірткі құралдарының, психотроптық заттар мен прекурсорлардың тізімі туралы Заң қабылданды және "2001-2005 жылдарға арналған Нашақорлыққа және есірткі бизнесіне қарсы күрес стратегиясы" 2000 жылғы 16 мамырдағы президенттік жарлықпен бекітілді. Бұл құжатта елдің есірткі айналымына тиімді мемлекеттік бақылау орнату, олардың заңсыз айналымы мен теріс пайдаланылуына қарсы іс-қимыл саласындағы мемлекеттік саясаты тұжырымдамалық сипатта көрініс тапты. Қазақстан Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін жаңа сын-тегеуріндер мен қауіп-қатерлерге қарсы күрес саласындағы ұжымдық іс-қимылдардың белсенді жақтаушысы болды және негізгі өңірлік ұйымдармен ынтымақтастықты дамытты [11].

Қорытынды

1990 жылдардың басынан бастап 2001 жылғы 11 қыркүйектегі оқиғаларға дейін Каспий аймағындағы қауіпсіздік архитектурасы негізінен ҰҚШҰ және ШЫҰ сияқты өңірлік құрылымдар шеңберінде посткеңестік мемлекеттердің ынтымақтастығы, сондай-ақ екіжақты қатынастар негізінде қалыптасты. Сыртқы фактор бұл аймақта болды, бірақ оның ауқымы осы уақыт аралығында онша маңызды болмады. 2001 жылғы 11 қыркүйектегі АҚШ-қа жасалған лаңкестік шабуылдардан кейін жағдай өзгеруді, осы сәттен бастап әлемнің ондаған елдерін қамтитын терроризмге қарсы халықаралық коалицияны құрудың белсенді кезеңі басталады. Коалиция күштерін Америка Құрама Штаттары басқарды. Бүкіл өркениетті әлем үшін бірінші жау пайда болды және онымен күресу үшін бірлескен күш қажет болды.

Нәтижесінде, Каспий өңірі мен Орталық Азияның қауіпсіздік жүйесі 2001 жылдан кейін елеулі өзгерістерге ұшырады. Каспий - Орталық Азия өңіріндегі ықпалы үшін жетекші державалардың (АҚШ атынан әлемдік және Ресей атынан аймақтық) бәсекелестігі аясында Орталық Еуразияны біртіндеп милитаризациялау басталды. Қауіпсіздік саласындағы жағдайға үш негізгі компонент әсер ете бастады: халықаралық терроризмге қарсы одақ қызметі шеңберінде өңірде шетелдік әскери қатысуы; Ресей мен АҚШ арасындағы бәсекелестіктің күшеюі; ҰҚШҰ мен ШЫҰ аясындағы өңір мемлекеттерінің ынтымақтастығы.

Осы жағдайда Қазақстан Ресеймен де, Батыспен де теңгерімді белсенді қарым-қатынаста болды. Каспий аймағындағы қақтығыс әлеуеті жоғары болды, бұл өз шекараларының айналасында тұрақтылық пен бейбітшілік аймағын құруды жақтаған елдің сыртқы саяси мүдделеріне қайшы келді. 11 қыркүйектегі оқиғалардан кейін Астана одақ күштеріне қолдау білдіріп,

терроризмге қарсы күреске белсенді қатысты. Сонымен бірге, қазақстандық басшылық одақтас Ресеймен қарым-қатынастардың стратегиялық сипатын сақтап, дамыта алды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Токаев Т. Внешнеполитические приоритеты Республики Казахстан. – М.: Восток – Запад, 2011. – 448 с.
2. Караганов С.А., Бордачев Т.В. К новой архитектуре евроатлантической безопасности // Доклад сделанный в международном дискуссионном клубе Валдай. Лондон, 8-10 декабря 2010.
3. Каукунов А. ШОС изменит политику Каспия // URL:<https://regnum.ru/news/1850240.html> (дата обращения: 19.03.2022 г.)
4. Концепция коллективной безопасности государств-участников Договора о коллективной безопасности // URL:<http://www.dkb.gov.ru> (дата обращения: 18.05.22).
5. Чеботарёв А. Е. Политическая мысль суверенного Казахстана: динамика, идеи, оценки: Монография. – Астана – Алматы: ИМЭП при Фонде Первого Президента, 2015. – 512 с.
6. Хакимов Б.М. Коллективная безопасность в СНГ // Международная жизнь, 2001, № 7, С.16.
7. Николаенко В. 10 лет Договору о коллективной безопасности // Международная жизнь, 2003, № 3.
8. Султанов Б.К. К председательству Казахстана в ОБСЕ / Сборник документов и материалов Казахстанский Институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, Алматы 2009, С-6.
9. Лаумулин М. Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. Том III: Геополитика и международные отношения (вторая половина XX – начало XXI вв.). – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. – 280 с.
10. Николаенко В.Д. Организация Договора о коллективной безопасности (Истоки, становление, перспективы). М., 2004. – 222 с.
11. Казахстан и ОБСЕ: история - современность - будущее. Саммит в Астане станет началом нового этапа деятельности Организации // URL:<http://www.inform.kz/rus/article/2322513> (дата обращения: 19.03.2022 г.)

REFERENCES:

1. Tokaev T. Vneshnepoliticheskie priorityty Respubliki Kazahstan [Foreign policy priorities of the Republic of Kazakhstan]. – М.: Vostok – Zapad, 2011. – 448 p.
2. Karaganov S.A., Bordachev T.V. K novoj arhitekture evroatlanticheskoy bezopasnosti [Towards a new Euro-Atlantic security architecture] // The report was made at the international discussion club Valdai. London, 8-10 December 2010
3. Kaukenov A. ShOS izmenit politiku Kaspija [SCO will change the policy of the Caspian Sea] // URL:<https://regnum.ru/news/1850240.html> (Accessed:19.03.2022)
4. Konceptija kolektivnoj bezopasnosti gosudarstv-uchastnikov Dogovora o kolektivnoj bezopasnosti [The concept of collective security of the States parties to the Collective Security Treaty] // URL:<http://www.dkb.gov.ru> (Accessed: 18.05.22).
5. Chebotarjov A. E. Politicheskaja mysl' suverennogo Kazahstana: dinamika, idei, ochenki [Political thought of sovereign Kazakhstan: dynamics, ideas, assessments]: Monograph. - Astana - Almaty: IMEP pri Fonde Pervogo Prezidenta, 2015. - 512 p.
6. Hakimov B.M. Kollektivnaja bezopasnost' v SNG [Collective security in the CIS] // Mezhdunarodnaja zhizn [International life], 2001, № 7, P.16.
7. Nikolaenko V. 10 let Dogovoru o kolektivnoj bezopasnosti [10 years of the Collective Security Treaty] // Mezhdunarodnaja zhizn [International life], 2003, № 3.
8. Sultanov B.K. K predsedatel'stvu Kazahstana v OBSE [Kazakhstan's Chairmanship in the OSCE] / Collection of documents and materials KazISS under the President of the Republic of Kazakhstan, Almaty 2009, P-6.

9. Laumulin M. T. Central'naja Azija v zarubezhnoj politologii i mirovoj geopolitike. Tom III: Geopolitika i mezhdunarodnye otnoshenija (vtoraja polovina XX – nachalo XXI vv.) [Central Asia in Foreign Political Science and Global Geopolitics. Volume III: Geopolitics and International Relations (second half of XX – beginning of XXI centuries)]. – Almaty: KazISS under the President of the RK, 2009. – 280 p.
10. Nikolaenko V.D. Organizacija Dogovora o kolektivnoj bezopasnosti (Istoki, stanovlenie, perspektivy) [Collective Security Treaty Organization (Origins, formation, prospects)]. M., 2004. – 222 p.
11. Kazahstan i OBSE: istorija - sovremennost' - budushhee. Sammit v Astane stanet nachalom novogo jetapa dejatel'nosti Organizacii [Kazakhstan and the OSCE: history - modernity - future. The summit in Astana will be the beginning of a new stage of the Organization's activities] // URL:<http://www.inform.kz/rus/article/2322513> (Accessed: 19.03.2022)